

Милан ГУРЧИНОВ

МАРКС И СВЕТСКАТА КНИЖЕВНОСТ

Дека проблематиката на книжевното и уметничкото творештво зазема во контекстот на Марксовата мисла не маргинално, туку доста истакнато место, станува денес општо прифатено гледиште. До таквиот заклучок требаше, меѓутоа, да се чека доста долго време, зашто вистинскиот обем и автентичната содржина на Марксовите рефлексии од поменот на естетиката беа од доста нејасни причини со години и децении недостапни со тоа и непознати. Дури со објавувањето на познатиот избор на советскиот теоретичар Михаил Лившиц во 30-те години од нашиов век беше ставен крај на ваквите недоумиши, а спомнатиот зборник сè уште е најкомпетентниот труд кој овозможува да се оствари увид во смислата и содржината на Марксовите интересирања и мислења за појавите и проблематиката на уметноста и литературата. Новото издание на овој избор, кое се појави во Москва 1976 во редакција на истиот автор и кое како дополнително опфаќа околу 1300 страници, претставува основа врз која го работиме и овој наш труд¹⁾. Сè досега Марксовите естетички рефлексии во ваквите и слични изданија се прикажувани во заедница со неговиот најблизок соработник и едномисленик Ф. Енгелс што, бездруго, создаваше одредена методолошка тешкотија, која, веројатно, само делумно успеавме

---

¹⁾ При изработката на овој труд непосредно ги користевме следниве изданија: К. Маркс и Ф. Енгелс, Об искуство, том I и II. Составил М. Лившиц, Москва, „Искуство“, 1976; Karl Marx, Fridrih Engels, O umetnosti i književnosti, izbor iz njihovih spisa, tekstove izabrao Mihaíl Livšic, Beograd, „Kultura“, 1960; Karl Marx, Fredrich Engels, Sur la litterature et l'art, textes choisis, présédés d'une introduction de Maurice Thorez et d'une étude de Jean Freville, éditions sociales, Paris, 1954; Маркс и Енгелс, За уметноста и литературата, избор, „Култура“, Скопје, 1964; Marksizam i umjetnost, izbor, predgovor, bijeleške: Vjekoslav Mikecin, „Komunist“, Beograd, 1972; Književna kritika i marksizam, zbornik radova, „Prosveta Beograd, 1971; Georg Lukacs, Marx et Engels historiens de la litterature, „L'Arche“, Paris, 1975, како и изданието — „Glavni radovi Marxa i Engelsa“, priredili A. Dragičević, V. Mikecin, M. Nikić, „Stvarnost“, Zagreb, 1978.

да ја отклониме, имајќи го предвид и фактот дека низа од прилозите од оваа област беа заеднички напишани од Маркс и Енгелс, како и недвосмислените совпаѓања и сличности на нивната естетичка мисла. На крајот, и последна воведна напомена, која појавувајќи се во облик на парадокс, може само да ги охрабрува истражувањата од ваков вид: како што со текот на времето сè повеќе слабееше уверувањето дека Маркс и Енгелс со своите макар и бројни и луцидни естетички рефлексии дале достатно материјал за изградувањето на една конзистентна марксистичка естетика или филозофија на уметноста, а уште помалку некоја кохерентна систематизирана теорија на литературата, — така привлечната сила на Марксовите литерарни асоцијации, споредби и реплики, не само што не се намалувааше, туку обратно, се зајакнувааше и предизвикуваше потреба од плодни дијалози всреде различните ориентации во рамките на марксистичкото толкување на литературата. Истражувањето на причините и мотивите за одржувањето на овој парадокс би можело да биде предмет на многу нови расправи бидејќи нужните одговори суштински го тангираат Марксовиот придонес во оваа област. Да се задоволиме овде само со попатното спомнување на несомнената коинциденција што ги поврзува ослободувачко-креативниот карактер на уметничкото творештво воопшто и фундаменталните Марксови премиси за ослободувањето на трудот и човекот, коинциденција којашто модерното време и современите потреби не само што ја актуализираа, туку и ја ставаја во средиштето на своите преокупации.

—

Живо, развиено чувство за убавото и вредносното во книжевната уметност кај Маркс е својство што безрезервно кај него го потцртуваат сите негови биографии. Притоа, — во прашање се не само неговите најрани денови, неговите сопствени младешки литерарни юбиди предизвикани во немала мера од надахнатите предавања на еден од неговите први професори на Универзитетот, знаменитиот Вилхелм Шлегел, и сета романтичарска атмосфера во која поминуваат првите студентски години на младиот Маркс, — туку афинитетот кој како постојана, трајна преокупација го придржува и на кого тој му се поддава сит свој живот, сè до своите доцни и најзрели творечки години.

Една од карактеристиките на тој афинитет е рано разбудената и силна потреба да се чита светската литература во оригинал, за што поавтентично да се почувствува и доживее нејзиното благотворно зрачење. Во своето најрано образование Маркс се здоби со солидни познавања на старите класични јазици (старогрчкиот и латинскиот), факт што широко му го отвори светот на Антиката кој во неговите естетички рефлексии, како

што е познато, ќе заземе најистакнато место. Да го додадеме кон ова и сведоштвото на Лафарг кој вели дека Маркс беше вистински полиглот. Тој читаше на сите европски јазици, а пишуваше на три: германскиот, англискиот и францускиот. Маркс беше на 50-годишна возраст кога се зафати да го научи рускиот јазик. Иако тој јазик не беше во никаква поблиска етимолошка врска со старите и новите јазици што веќе ги беше усвоил, тој само по шест месеци, пишува Лафарг, толку добро го беше совлада, што можеше да ужива во читањето на руските поети и прозаисти кои особено ги ценеше: Пушкин, Гогољ, Салтиков—Шчедрин.

Втората карактеристика е дијапазонот на Марксовите книжевни интереси, широчината и обемот на неговиот поглед врз појавите и делата на светската книжевност. Во овој поглед, на Маркс му оддаваат признание и оние кои воопшто не му се наклонети. Распонот на епохите и остварувањата што ги зема во објекција Маркс е навистина импресивен: од најраните цивилизации, преку Антиката и средновековието линијата на Марксовите книжевни интереси се пробива низ Ренесансата, го опфаќа класицизмот, просветителството за да заврши со епохата на романтизмот и реализмот и книжевните појави од средината и втората половина на XIX век.

Да наброиме неколку од богатниот регистар на писателите и делата околу кои гравитира Марксовата мисла.

Антиката зазема почесно и најистакнато место. Покрај Хомер, тука е Есхил, еден од најомилените Марксови писатели со „Прометеј“, „Агамемнон“ и „Орестија“. По него — Софокле со „Антигона“, „Крал Едип“ и „Едип на Колонос“, па Еврипид со „Електра“, „Орест“ и „Ифигенија на Таврида“, а потоа, од римската — Хориције, Тацит, Цицерон.

Средновековието со Дантеовата „Божествена комедија“ дело кон кое Маркс чувствуваше особен афинитет и кое, според сведоштвото на Карл Либкнехт, Маркс во голем дел го знаеше наизуст.

Ренесансата со двајцата светски писатели кои беа во врвот на Марксовите книжевни афинитети — Сервантес со прославениот „Дон Кихот“ и над сè — Шекспир, автор кон кого сето семејство на Маркс гаеше вистински култ и кого Маркс го ставаше над сите друпи светски писатели.

Англиската литература од XVIII и XIX век се наоѓаше во најтесниот круг на Марксовата лектира. Писателите кон чии дела најмногу се обраќаше беа: Хенри Филдинг со на Маркс омиленниот роман „Том Џонс“, а потоа Лоренс Стерн со „Тристрам Шенди“, Дикенс, Валтер Скот, Текери, Шарлота Бронте, — Шели и Бајрон, помеѓу поетите.

И *Француската книжевност* од епохата на класицизмот и просветителството е широко застапена во Марксовиот литературен избор. Од Корнеевиот „Сид“, Расиновата „Федра“, комедиите на Молиер, до Лесај, Русо, Волтер и Дидро, писателот кој на Маркс му беше особено драг и за кого беше напишал дека „сиот свој живот го посветил на вистината и справедливоста“. Не е помало Марксовото познавање на француската литература од неговата епоха, од XIX век. Од острите критички забелешки за Шатобријан, писателот кој му е антипатичен со хипертрофираната суета и византиската превртливост, преку ироничниот осврт за Ламартин и неговата божемна филантропска улога во револуционерната 1948 година, до критичкото реагирање за книгата „Наполеон малиот“ од Виктор Иго и Ежен Си во врска со кого Маркс напиша една од своите најобемни критички анализи упатени на едно книжевно остварување. Станува збор за романот „Париските тајни“ на овој француски писател кој беше мошне популарен во Франција во 30-те години со своите бројни дела со авантуристичка содржина и за толкувањето што за него го имаше дадено младохегелијанецот и идејниот противник на Маркс, Франц фон Цихлински. Тоа е еден од најраните трудови на Маркс (1845) кој беше објавен во студијата „Светото семејство“, првиот заеднички труд со Ф. Енгелс. Она што го привлекува нашето внимание во оваа критичка анализа е пред сè методолошката основа од која младиот Маркс ја упатува својата двојна критика, како кон авторот на „Париските тајни“, така и кон неговиот германски интерпрет. Маркс беспопштедно го негира „спекулативниот метод“ кој апстрактниот христијански морал го поставува над материјално сфатената природа на книжевните ликови и, одземајќи им ја нивната индивидуалност и животворност, ги претвора во апстракции и гласноговорници на авторот.

Но, бездруго, најпривлечна сила помеѓу француските писатели од XIX век за Маркс ја имаше личноста на големиот архитект на монументалната книжевна творевина романсиерскиот циклус „Човечката комедија“ — Оноре де Балзак. Длабокото разбирање на реалните односи и сјајното прикажување на животот, тоа е она што Маркс особено го привлекуваше кон овој писател за кого тој имаше само зборови на респект. „Сpreма Балзак неговото почитување беше толку големо, истакнува Лафарг, што тој се носеше со мисла да напише критика за неговото величествено дело „Човечката комедија“, штом ги заврши своите економистички студии“. Оваа замисла на Маркс, не беше реализирана, што е за вистинско жалење, бидејќи, нејзината реализација, според реалните претпоставки, веќе со тоа што ќе значеше творечка средба на Марксовата естетичка мисла со еден од корифеите на светската книжевност, а не со минорните писатели од типот на Ежен Си или Ласал, ќе не соочеше нај-

веројатно со драгоцени сознанија на марксистичка критика слични на оние што подоцна ги добивме во Лениновите статии за Толстој.

Веќе го спомнавме афинитетот на Маркс за големите руски писатели од XIX век. За жал, со пошироки податоци за таа наклонетост не располагаме. Познато е дека Маркс го познавал и старорускиот еп „Слово за Походот Игоров“, макар што на негова адреса тој упатил доста и критички забелешки, споредувајќи го со другите национални европски епови од тоа време. На крајот, заслужува да се спомне интересот на Маркс за Чернишевски. Од руските револуционери-емигранти тој дознава поопширно за водачот на руското револуционерно-демократско движење и за него зборува со најголем респект. Во едно свое писмо, дури изјавува дека сака да напише книга за овој истакнат писател, естетичар и лидер на руското прогресивно движење, со цел да му прибави симпатии во западниот свет.

Вниманието во еден ваков сумарен преглед посебно ќе го привлече Марксовиот однос кон сопствената, матична, *германска литература*. Тоа е, природно, сфера на најбројните, но и најкритичките реплики на творецот на научниот социјализам. Материјалот од овој домен е опширен и доволен за поопстојна студија. Ќе се ограничимо овде на укажувањето дека Марксовите списи содржат мошне голем број примери, потсетувања, асоцијации и цитати од најстарите периоди: од „Песната за Нибелунзите“, преку бројни други дела на германската народна книжевност, сè до епохата на XVIII и XIX век. Акцентот е ставен врз литературата од преминот помеѓу овие две столетија, чии главни корифеи беа Шилер и Гете, двајца писатели со кои Марксовата мисла непрестајно живее, комуницира, спори и води жива отворена расправа. Од друга страна, тој е во постојан контакт со делата и личностите на Хајне, Хервег, Фрајлиграт, Верт, Зибел — писателите кои се беа определиле на страната на класата што беше во центарот на севкупната теорија и практика на Маркс. Односот на Маркс кон националните писатели е мошне диференциран, а неговите критички оценки обично крајно строги, дури беспošтедни. Може слободно да се каже дека кон ниту едни други претставници на светската литература Маркс не беше толку критичен и непомирлив, како кога ја оценуваше германската литература, изречувајќи немилосрдни критички оценки за нејзината затвореност, закожурченост, а особено за национализмот на германскиот малограѓанин кој се вовлекол во нејзините редови. Од друга страна, Маркс беше наполно свесен за книжевниот гениј на Гете, многукратно земајќи цитати од неговите дела во поткрепа на своите економистички и социолошки истражувања. Со завидна меморија тој ги цитираше одделните фрагменти од

Гетеовиот „Фауст“, дело што тој го сметаше за едно од врвните во сета светска книжевност.

Името на Гете налага две други компоненти да бидат посебно нагласени во рамките на темата „Маркс и светската книжевност“.

Првата е во совпаѓањето на Марковата мисла и раѓањето на поимот *светска литература* воопшто. Маркс имаше само девет години кога Гете ја изговори пред Екерман значајната мисла: „Националната литературата го губи своето некогашно значење, времето на светската литература доаѓа, и секој треба да даде свој придонес во нејзиното доближување. „Тоа е моментот кога Абел Вилмен ги отпочна во Париз првите предавања за светската и компаративна книжевност. Впрочем, овие промени се означени и во „Комунистичкиот манифест“ (1848), и тие на полно коиндицираат со Гетеовата мисла — каде што по тој повод се вели: „Духовните производи на одделните нации стануваат општо добро. Националната едностраност и ограниченост станува сè повеќе неможна, а од многуте национални и локални литератури се создава светската книжевност.“²⁾

Втората компонента, која произлегува од туку-што посоченава е нагласениот *компаративизам* што се забележува во Марковите книжевно-критички и естетички рефлексии. Речиси ниту едно дело или појава кај Маркс не се третираат одделно и изолирано, туку секогаш преку споредби и асоцијации со други слични или контроверзни дела и личности. Споредбениот метод е најизразит кога се земаат како основа делата од епохата кон која Маркс имаше најдлабок пиетет — *Ангиката*, но тој метод е постојано присутен и во другите примери: старорускиот еп се споредува со другите национални епови, Гете со Калдерон, Ласал и Карлајл со Гете, Шекспир со Шилер, Дидро со Жил Жанен, Клопшток со Макс Штирнер, Шели со Бајрон итн. И тоа продолжува не само кога се во прашање одделните претставници на светската книжевност, туку и кога станува збор за цели епохи, историски раздобја. Иако на полно свесен дека компаративизмот произлегува од длабоките законитости на новиот општествен развој чијшто „spiritus movens“ во крајна инстанца резултира од економскиот развој (завладувањето на светскиот карактер на пазарот и космополитизмот како основно обележје на новото производство и новата потрошувачка) Маркс гледа во компаритивизмот важна полуга во натамошното динамизирање на општествениот развој и не ги штеди во тој поглед своите иронички стрели по однос на затвореноста на сопствената нација: „Големите нации, пишува тој, заедно со Енгелс во „Германска идеологија“, — Французите, Северните Американци, Англичаните меѓусебно се споре-

²⁾ „Glavni radovi Marxa i Engelsa“, „Stvarnost“, Zagreb, 1978, 370.

дуваат практично и теориски, како во конкуренцијата, така и во науката. Дукандиите и кифтите, какви што се Германците, кои се плашат од споредувањето и конкуренцијата, се сокриваат зад штитот на неспоредливоста . . .“

Иако преку бројни естетички рефлексии на сферата литературата и уметноста ѝ посветуваа широко внимание, ниту Маркс, ниту Енгелс, ниту Ленин, како што е познато, не изградиле некој целостен и заокружен естетички систем. Тоа, секако, не е случајно, а тешко може да се објасни со недостигот на време кај спомнатите мислители или со фактот за нивната доминантна свртеност кон другите области на истражувањето. Прашањето е: дали таков кохерентен и цврсто фундиран систем е нужен и можен, дали потребата за него произлегува од суштественото во Марксовата мисла во оваа сфера? Марксистите, книжевни теоретичари од времето на Втората Интернационала на ова прашање не само што одговараа потврдно, туку вложуваа големи напори да го доградат она што кај Маркс и Енгелс беше само фрагментарно искажано. Иако нивните напори не смееме да ги потцениме, не можеме да речеме дека „доградувањето“ што го извршија можеше да задоволи и тогаш, а уште помалку денес. Помеѓу многубројните одговори на ова прашање, можеби заслужува внимание да го наведеме она на познатиот француски марксистички теоретичар Анри Лефевр: „Во естетските прашања ставот на марксизмот е јасен: нема „марксистичка уметност“, ниту марксистички рецепти за естетско создавање. Но, постои марксистичка теорија на уметноста, која, како и секоја друга теорија, — изразува извесна практика и делува на таа практика, влијаејќи и на оние кои таа практика ја создаваат³⁾ Слично гледиште наоѓаме и кај Хенрик Маркјевич. „Погледите на Маркс, вели полскиот теоретичар на литературата, ѝ нудат на науката за литературата основи на погледот на свет, основи на методологијата, како и најопшти поставки за развојот на општествена стварност, а самите притоа, не ја содржат како свој составен дел теоријата на литературата или методологијата на книжевните истражувања. Во тој поглед науката за литература се наоѓа во поинаква ситуација, од, да речеме, политичката економија“⁴⁾.

Но сето тоа никако не значи дека искажувањата на Маркс за литературата немаат своја внатрешна мисловна конзистентност, дека не се длабоко кохерентни на севкупната негова мисла. Придонесот на Маркс, според тоа, треба да се види првостепено во покренувањето на широкиот комплекс од прашања:

3) Anri Lefevr, Prilog estetici, „Kultura“, Beograd, 1957, 29.

4) Henrik Markjevič, Nauka o književnosti, „Nolit“, Beograd, 1974, 34.

од прашањето за улогата на трудот во потеклото на уметноста, преку фундаменталниот став за условеноста на општествената свест од општественото битие, до далекосежните анализи на развитокот на чувството за убавото и творењето според законите на убавината. Накратко и крајно сумарно речено: постанокот, особеноста, развитокот и промените во литературата не можат да бидат адекватно објаснети без соочувањето со севкупната историска стварност во која тие се јавуваат и обликуваат. Но, оваа појдовна поставка на Маркс протолкувана еднострано, ригорозно и каузалистички придонесе во текот на цело едно столетие да се изведуваат крајно упростени и догматски заклучоци и да се запостави аспектот кој е исто така интегрален дел од Марксовото естетичко наследство, — аспектот, според кој уметноста поседува своја релативна самостојност а уметничките вредности свој мошне изразен транзисториски карактер.

Дијалектичкиот принцип, тој основен и суштински „генератор“ на Марксовата мисла, кој помеѓу овие два аспекта не гледа непремостлива противречност, туку можности за проникнувања и поттик за нови истражувања, беше со децении исклучен, потценет или сведен на минимум, сè до најново време, што подоцна му даде за право на Лукач да рече, коригирајќи ги самиот своите некогашни ортодоксни погледи: „Оној кој во идеологиите гледа само механички, пасивен производ на економскиот процес кој само ја претставува нивната основа, тој воопшто не ја разбира нивната суштина и развиток, тој не застапува марксизам, туку негова изместена слика, негова карикатура.“⁵⁾

Самиот Маркс беше длабоко свесен за опасноста од симплификации на неговите поставки за „економизмот“ и по тој повод тој го изрече своето знаменито зачудување кое стана камен на сонување на многу современи марксисти, но и благотворен поттик за новите одговори за сложеното прашање на односот помеѓу природата на уметноста и нејзината општествена условеност и трајна транзисториска вредност.

Земајќи го творештвото на старите Грци како пример за нерамномерноста помеѓу општиот општествено-економски и уметнички развиток Маркс пишуваше во „Прилогот кон критиката на политичката економија“:

„Тешкотијата не е во тоа да се сфати дека грчката уметност и нејзиниот еп се сврзани со определени форми на општествениот развиток. Тешкотијата е во тоа да се сфати зошто тие форми ни даваат уметничка наслада и зошто во извесна смисла сè уште важат како норма и недосеглив образец.“⁶⁾

⁵⁾ Gyorgy Lukács, Uvod u estetičke spise Marksa i Engelsa, zborn. Umjetnost i marksizam, „Komunist“, Beograd, 1972, 9.

⁶⁾ Маркс и Енгелс, За уметноста и литературата“, Скопје, 194.

Токму ова „фамозно“ место стана низ изминативе децении предмет на најразлични и контроверзни осветлувања, предизвикувајќи богат спектар од можни толкувања и одговори од кругот на марксистичките теоретичари на литературата и уметноста: од Лукач до Блох и Брехт, од Грамши до Тајге и Бретон, од нашите Крлежа и М. Ристиќ до Кодвел, Хаузер и Косик, од Бенјамин до Лефевр и Фишер, од Васкез и Жан Пол Сартр до Гароди, Лотман, Маркузе и Адорно.

Несоглелива плејада од мисловни и ангаижрани умови на сите меридијани од светот еве веќе стотици години ја осветлуваат и ја унапредуваат Марковата естетичка мисла, истражувајќи ги законите на суптилната и сложена сфера на литературата и уметноста, надахнати или провоцирани од Марковите погледи, потпирајќи се врз нив или негирајќи ги во одделните аспекти, спорејќи со нивните одделни поставки и тези, збогатувајќи ги притоа со нови сознанија и продори. И токму таа нејзина резистентност, токму неможноста да се заобиколи таа мисла или да се умртви и направи неактуелна (и покрај многубројните обиди од една страна, да се претвори во фетиц, догма и реликвија од друга, да се прогласи за исцрпена и мртва), токму таа нејзина провокативност и способност, наспроти сите отпори, да продолжува да egzистира и трае, да трепери, да вознемирува и предизвикува на отпор или согласувања, да опстојува како предизвик пред секој ум, пред секој миловен тек кој ја истражува вистината е за нас, денешните генерации, нејзиниот најголем придонес и нејзината најголема вредност.

Milan DJURČINOV

MARX ET LA LITTÉRATURE MONDIALE

S u m m a r y

Dans ce travail l'auteur part de l'idée que la problématique de la création littéraire et artistique se place assez haut dans la pensée de Marx, qui résulte de la compatibilité du caractère créatif de la production artistique et les attitudes fondamentales de Marx sur la libération de l'homme et du travail.

En y examinant les affinités de Marx au sujet des différentes littératures mondiales et son attachement à l'oeuvre quelques écrivains particuliers, l'auteur fait remarquer la coïncidence entre l'apparition du marxisme et l'établissement de l'idée de littérature mondiale et la méthode comparative en général.

Le chapitre final envisage le rôle stimulant des réflexions „quoique fragmentaires” de Marx sur la littérature, sur les nombreux théoriciens de la littérature, de son époque à nos jours. C’est dans sa provocation toujours actuelle, dans sa capacité de provoquer des réflexions et des polémiques qu’il faut chercher, selon l’auteur, la plus grande importance et la valeur de la pensée esthétique de Marx.